

I

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՄԵՏԱՔՍԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ՈՒ ՄԻԶԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ ԵՎ ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ (XVII դարասկիզբ)*

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ մետաքս, Լևանտ, պարսիկ, վաճառական, Իրան, խոջա, Վենետիկ, Անգլիա, Ջուդա, Հնդկաստան, Զմյուռնիա, Սպահան:

XV դ. Փոքր Ասիայում, Բալկաններում և Հյուսիսային Աֆրիկայում թուրքական նվաճումներն ու հատկապես 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավումը և բյուզանդական կայսրության անկումը Եվրոպայի արևելյան առևտրի համար իսկական աղետ եղան: Սուլթանի տիրապետության տակ անցավ Ադրիատիկ ծովի ու Հունգարիայի սահմաններից մինչև Պարսից ծոց ընկած առևտրական ուղին: Իսկ Տրապիզոնի կայսրության (1461 թ.) և Ղրիմի նվաճումից (1475 թ.) հետո Սև ծովն ուղղակի վերածվեց թուրքական ներքին լճի: Այս ամենն արևմտյան աշխարհը գրկվում էր Արևելքի հետ շփումներ ունենալու հնարավորությունից՝ Խափանվեց նաև Եվրոպան Արևելքի հետ կապող միջազգային առևտրական ուղին: Արևմուտքի վաճառականները գրկվեցին Փոքր Ասիայի, Սիրիայի և Հայաստանի վրայով Միջին Արևելքի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի հետ առևտրատնտեսական կայուն կապեր ունենալու հնարավորությունից: Մինչդեռ այդ նույն ժամանակ եվրոպական երկրներում սկսված տնական տնտեսական վերելքը հրամայական պահանջ էր առաջադրում ապահովել հումքի հարուստ աղբյուրներ և վաճառահանման կայուն շուկաներ:

Դրությունն էլ ավելի էր բարդանում այն պատճառով, որ օսմանյան սուլթանների տնտեսական քաղաքականությունն աչքի էր ընկնում ծայրահեղ կամայականությամբ: “Յանիչարիները վատ էին կողմնորոշվում առևտրական հարցերում և անպարկեշտ կողոպուտների թուրքական մեթոդները իտալական վաճառականներին հասցնում էին հուսահատության”²: Եվրոպան կտրվեց արևելյան

* Ընդունվել է տպագրության 06. V. 2019 թ.: Գրախոսվել է 14. VI. 2019 թ.:

¹ W. Heyd. Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age, t. II. Amsterdam, 1967, pp. 348–349.

² Ф. Я. Полянскій. Экономическая история зарубежных стран (эпоха феодализма). М., 1954, с. 360.

շուկաներից: Փակվեց նաև «մետաքսի ճանապարհը». առևտրական այն մեծ ուղին, որը Կենտրոնական Ասիայից և Իրանից Հայաստանի վրայով տանում էր դեպի Սև ծով ու լեանտյան շուկաներ: Դա այն ուղին էր, որի վրայով Եվրոպյան ստանում էր Արևելքի «փափուկ ոսկին»՝ մետաքս և մետաքսի հումք:

Այսպիսով, մերձավորարևելյան ողջ առևտուրն ընկավ թուրք-օսմանների հսկողության տակ:

Կասկածից վեր է, որ օսմանցիների կողմից, փաստորեն, տնտեսական շրջափակման ենթարկված եվրոպական առևտրական պետությունները պետք է ուղիներ որոնեին Արևելքի հետ խափանված ճանապարհը բացելու ուղղությամբ:

1571 թ., երբ Վենետիկի, Ջենովայի և Բուսանիայի միացյալ նավատորմիդները Լեպանտոյի ծովածոցում ոչնչացրին օսմանյան ռազմական նավատորմը, Արևմուտքում հույսեր արթնացան Կ. Պոլսի մոտակա ազատագրման, հետևաբար, նաև դեպի Արևելք տանող առևտրական ճանապարհների բացվելու վերաբերյալ: Բայց այդ հույսերը ի դերն եղան, քանի որ Օսմանյան կայրությունը կրկին ուշքի եկավ և նախկինի պես եվրոպացիների առջև փակեց ճանապարհը դեպի Իրան, Հնդկաստան, Չինաստան ու Հեռավոր Արևելք:

Սակայն Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրի այդ հակաբնական խզումը չէր կարող տևական բնույթ կրել, քանի որ, ի վերջո, դրանից վնասներ էր կրում նաև օսմանյան գանձարանը³: Ուստի, հետամուտ լինելով իր համար ռազմական փառքի ստեղծմանը և նոր տարածքներ նվաճելուն՝ Օսմանյան կայսրությունը միաժամանակ սկսեց չիտրջել իր տարածքի վրայով իրականացվող առևտրի հովանավորությունից՝ ակնկալելով հսկայական եկամուտներ: Օսմանյան սուլթանները ձգտում էին իրենց բաժինը ստանալ ոչ միայն իրանական հում-մետաքսի առևտրից, այլև՝ Կենտրոնական Ասիայի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի հետ կատարվող ապրանքափոխանակությունից⁴: «Իրանական մետաքսի բոլոր վաճառահանման շուկաները, որոնք բաց էին եվրոպացիների համար այժմ օսմանցիների ձեռքում էր, – գրում է թուրք պատմաբան-տնտեսագետ Խալիլ Բնալջիքը: – Չբավարարվելով սուկ վաճառահանման շուկաների վրա ունեցած հսկողությամբ, օսմանցիները XVI դարում փորձում էին իրենց տիրույթներին միացնել Իրանի մետաքս արտադրող այնպիսի կենտրոններ, ինչպիսիք էին Շիրվանը և Գիլանը»⁵:

³ A. H. Lybyer. The Ottoman Turks and the Routs of Oriental Trade.– “English Historical Review”, 1915, № 30, pp. 577–593.

⁴ H. Inalcik. The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. London, 1970, pp. 214–215.

⁵ Նույն տեղում, էջ 211:

Իր արևելյան ախոյանին՝ Սեֆյան Իրանին, տնտեսական հարված հասցնելու համար սուլթան Սելիմ I «Յավուզը» («ահեղ») (1512–1520 թթ.) որոշել էր արգելել իրանական մետաքսով բեռնված քարավանների մուտքը Փոքր Ասիայում մետաքսի առևտրի խոշորագույն կենտրոն Բուրսա⁶:

Խ. Ինալչիքը մոլորության մեջ է կամ միտումնավոր կեղծում է պատմական հանրահայտ իրողությունը՝ գրելով՝ «պարսիկ և թուրք վաճառականներն այլևս - չէին կարող շարունակել իրենց գործունեությունը, դրա հետևանքով առևտուրն անցավ հայ վաճառականների ձեռքը»⁷:

1514 թ. ծայր են առնում թուրք-իրանական պատերազմները, որոնք, առանձին դադարներով, շարունակվեցին մոտ մեկուկես դար: Պատերազմող կողմերը ձգտում էին տիրանալ Հայաստանին, Ատրպատականին (Ազերբայջան), Արաբական Իրաքին, Անդրկովկասին ու Դաղստանին, հաստատել իրենց տիրապետությունն առևտրական ճանապարհների վրա, տեր դառնալ մետաքսի արտադրության հիմնական կենտրոններին: Ուշագրավ է նշել, որ այդ պատերազմների ժամանակ հակառակորդին մետաքսի վաճառքից ստացվող հասույթներից զրկելու համար թուրքերն ոչ միայն սրի էին քաշում մետաքսի արտադրության շրջանների բնակչությանը, այլև անխնա կտրատում ու ոչնչացնում էին թթենու ծառերը՝ շերամապահությանը վերջ տալու նպատակով⁸: Այդ նույն կերպ էին վարվում պարսիկները՝ պարտության դեպքում հարկադրական նահանջի ժամանակ: Այդպես եղավ, օրինակ, Կախեթում օսմանցիների կողմից այդ երկրամասը գրավելուց հետո:

Շահ Աբբաս I-ը (1587–1629 թթ.) իր պետությունը մետաքսի միջազգային առևտրի կենտրոն դարձնելու համար չէր խորշում դիմելու ամենաձայրահեղ միջոցների: Նա, օրինակ, 40 հազար հայ գյուղացիների, 12 հազար վրացիների ու 7 հազար հրեաների բռնագաղթի ենթարկեց Իրանի մետաքսաբեր շրջաններից մեկը՝ Մազանդարան, այնտեղ մետաքսի արտադրությամբ զբաղվելու համար⁹: Իր ոխերիմ թշնամուն՝ Օսմանյան կայսրությանը, իրանական մետաքսի առևտրից ստացվող հասույթներից զրկելու համար պատերազմների ժամանակ շա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 213: *St' u նան*՝ H. Inalcik. Bursa and the Commerce of the Levant.—“Journal of Economic and Social History of the Orient”, III/2, Leiden, 1960.

⁷ H. Inalcik. The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day, p. 213.

⁸ T. Herbert. Relation du Voyage en Perse et des Indes Orientales. Paris, 1663, pp. 263–265.

⁹ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII Centuries, vol. I. London, 1939, pp. 99–108.

հր հրամայում էր անապատ դարձնել Թավրիզ–Էրզրումը և առևտրական մյուս ճանապարհները:

Իրանի պետական հեղինակության համար միանգամայն նվաստացուցիչ էր այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմներում պարտության դեպքում հաշտության պայմանագիր կնքելիս, որպես կանոն, թուրքերը պարտադրում էին դրա մեջ ներառել հատուկ հոդված. այն է՝ որպես ռազմատուգանք օսմանյան պետությանն որոշակի քանակությամբ մետաքսի մուծումների վերաբերյալ: Ճիշտ է, պայմանագրերում ռազմատուգանքի այդ ձևը հիշատակվում էր “նվերի” անվան տակ, սակայն, անտարակույս, դրանից իրանական կողմի նվաստացուցիչ վիճակը բնավ չէր փոխվում: Հատկանշական է նաև, որ պարսիկների կողմից մետաքսի՝ որպես ռազմատուգանքի հանձնման դադարեցումն անմիջապես տեղիք էր տալիս թուրք-իրանական նոր պատերազմի¹⁰:

XVII դ. եվրոպական առաջատար երկրներում մանուֆակտուրաների բուռն զարգացման ու մետաքսի պահանջարկի մեծացման կապակցությամբ հում-մետաքսը ձեռք էր բերել խոշոր նշանակություն: Արդեն XVI դ. երկրորդ կեսից հում-մետաքսի առևտուրը գալիս էր փոխարինելու համեմունքների առևտրին¹¹: Վկայելով այդ մասին՝ Ստամբուլում հոլանդական հյուպատոսը 1615 թ. մայիսի 2-ին տեղեկացնում էր Նիդերլանդների արտաքին գործերի նախարարությանը, որը դեպի Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումից հետո Արևելքի հետ համեմունքների առևտուրն անցել է երկրորդ պլան և, ընդհակառակը, եվրոպական երկրներում մանուֆակտուրաների զարգացման հետևանքով Արևելքի ու Արևմուտքի միջև առևտրի գլխավոր առարկա է դարձել հում-մետաքսը¹², որի հիմնական մատակարարողը դեպի եվրոպական շուկաներ Իրանն էր: Իրանական արտահանության այդ գլխավոր ապրանքն աչքի էր ընկնում իր բարձր որակով և համեմատական էժանությամբ:

Շահ Աբբաս I-ը ծրագրել էր լայն թափ հաղորդել իրանական մետաքսի արտահանմանը լեանտյան ու եվրոպական շուկաներ և դրանով իսկ “մահացու” հարված հասցնել Արևմուտքի երկրների հետ թուրքական մետաքսի առևտրին:

Սակայն այդ ծրագրի իրականացման ճանապարհին առկա էին բազում դժվարություններ: Նախ XVII դ. սկզբին Սեֆյան պետությունը դեռևս լիարժեք ընդգրկված չէր Եվրոպայի առևտրատնտեսական շահերի շրջանակների մեջ, ուստի եվրոպական վաճառականների այցելություններն Իրան կրում էին թռու-

¹⁰ Sk´u TŞrk Sanayi ve ticaret tarihinde Bursada ipekçilik Fahri Dalsar, Calisma vecaleti, Kurulunda. Istanbul, 1960, s. 151.

¹¹ P. R. Harris. An Aleppo Merchant’s Letter-Book.– “The British Museum Quarterly”, vol. XXII, № 3–4, 1960, p. 67.

¹² Ա. Միւրմեան. Պատմութիւն Հալէպի հայոց, հ. 3, Փարիզ, 1950, էջ 293–302:

ցիկ բնույթ, դիպվածից դիպված, մանավանդ, որ նրանք չէին զբաղվում ցամաքային քարավանային առևտրով: Իսկ բուն իրանական վաճառականներն (պարսիկներ, հրեաներ և այլն) առավելապես զբաղվում էին ներքին առևտրով ու հազվադեպ էին մեկնում եվրոպական երկրներ¹³: Շահի բազմաթիվ փորձերը նրանց նաև ներգրավելու արտաքին առևտրի մեջ ցանկալի արդյունքներ չէին տվել¹⁴: Նույնիսկ Աբբաս I-ի հպատակ բազմաթիվ վաճառականներ Եվրոպայում շահապատկան մետաքսի վաճառքից հետո այլևս չէին վերադառնում Իրան՝ դրանք վատնելով կանանց վրա և վարելով ցուփ ու շվայտ կյանք¹⁵: Ըստ երևույթին, նման դեպքերն այն աստիճան հաճախակի բնույթ էին կրում, որ Վենետիկի հանրապետության սենատը ստիպված էր հրավիրել շահի ուշադրությունը¹⁶:

Այսպիսով՝ այն հանգամանքը, որ Իրանը կատարելապես մեկուսացված էր եվրոպական երկրներից և նույնիսկ Լևանտի առևտրական կենտրոններից, մեծապես դժվարացնում էր Իրանի ամենակարևոր հարստության՝ հում-մետաքսի արտահանման գործը: Դրությունից էլք գտնելու նպատակով շահ Աբբաս I-ը իր մոտ ծառայության անցած անգլիացի Էնտոնի Շիրլիին 1599 թ. դիվանագիտական առաքելությամբ ուղարկեց Եվրոպա: Նրան հանձնարարված էր տեսակցել գերմանական կայսր Ռուդոլֆի, Վենետիկի դոժի, Իսպանիայի թագավորի և այլ միապետների, Հռոմի պապի հետ ու շահի անունից հայտարարել, որ Իրանի դռները բաց են եվրոպական վաճառականների համար: Շիրլիին հանձնարարված էր նաև հնարավորության դեպքում եվրոպական միապետների հետ կնքել առևտրական և քաղաքական պայմանագրեր՝ մասնավորապես հակաօսմանյան ռազմական պակտ¹⁷: Շահական դեսպանի առաքելությունը, սակայն, ոչ մի արդյունք չտվեց: Անարձագանք մնաց նաև նրա հրավերը վաճառականներին՝ ներգրավվելու Իրանի հետ առևտրի մեջ: Ավելին, դեսպանության կազմի մեջ ընդգրկված 18 պարսիկներից համարյա ոչ ոք չվերադարձավ Իրան¹⁸: Դեսպանության 3 քարտուղարներ՝ Ալի Ղուլի խանը, Բոնայեդ բեկը և Օրուջ բեկը, դավանափոխ լինելով մնացին Իսպանիայում, ընդունեցին Դոն Ֆիլիպ, Դոն Դիեգո և Դոն Ժուան (Խուան) անունները: Իսկ դեսպանության մի քանի այլ անձինք

¹³ Bells travels in Asia. A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels by John Pincerton. London, 1811, p. 283.

¹⁴ J. B. Tavernier. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes. Paris, 1692, p. 623.

¹⁵ Ռ. Յաուեմի. Թարիխե Իրան, Թեհրան, 1344, էջ 84 (պարսկ.):

¹⁶ С. В. Аветисян. Город Джуга. Тифлис, 1937, с. 83.

¹⁷ E. D. Ross. Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure. London, 1933, p. 177.

¹⁸ St' u Sir Anthony Shirley. His relation of his travels into Persia. London, 1613.

մնացին Հռոմում, որոնք ճիզվիտների կողմից նույնպես դավանափոխ եղան և ընդունեցին կաթոլիկություն¹⁹:

Այդ բոլորը ճնշող տպավորություն էր գործել շահի վրա: Դրությունից միակ էլքը նա համարեց միջազգային առևտրի մեջ մեծ փորձ ունեցող հայ վաճառականների՝ հատկապես Նոր Ջուղայի առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչների ծառայություններից օգտվելը: Այդ առթիվ ֆրանսիացի Շարդենը գրում է. «...այդ հայերին շահը բերեց իր մայրաքաղաքը որպես հպատակներ, որոնք բոլորից ավելի լավ էին վարժված առևտուր անելու ինչպես թուրքերի, այնպես էլ քրիստոնյաների հետ, քանի որ առաջինները նրանց ասում էին ոչ այնքան որքան պարսիկներին, իսկ երկրորդները նրանց հավատակիցներն են²⁰: Իսկ Շ. Բ. Տավերնիեն գրում է. «Շահ Աբբասն իր հայացքն ուղղեց հայերին, որոնք իր մտադրությունը իրականացնելու համար իրեն ավելի հարմար էին թվում: Ընթաց, որ առույգ և հոգնության դիմացող մարդիկ են, երկար ճամփորդություններ անելու ընդունակ, թե շատ ժուժկալ էին կերուխումի մեջ և խնայասեր, և թե քանի որ քրիստոնյա էին՝ ավելի դյուրությամբ կարող էին առևտուր անել ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի հետ²¹»:

Շահն ամեն կերպ խրախուսում էր հայ վաճառականներին՝ զարկ տալու Բրանի արտաքին առևտրին՝ հատկապես հում-մետաքսի արտահանությանը՝ այդ նպատակով հայտնաբերելու նոր ազատ շուկաներ և այլն²²: Շահական կառավարության ու հայ առևտրական դասի միջև ստեղծվում էր շահերի միասնություն, մի տեսակ դաշինք, որը ձեռնառու էր երկու կողմերին էլ: Կառավարությունը խոջաների համար ստեղծում էր առևտրի բարենպաստ պայմաններ, իսկ վերջիններս էլ իրենց առևտրով մեծ եկամուտներ էին բերում շահական գանձարանին: «Ջուղայեցիք պարսից թագավորի համար այն են, ինչ որ ջենովացիները իսպանական թագավորի համար, առանց թագավորի նրանք չեն կարող ապրել, ինչպես և թագավորն առանց նրանց²³,– գրում է Պիետրո դելլա Վալլեն: Ըստ էության, մետաքսի առևտրի միջազգային կենտրոն դարձավ Նոր Ջուղան, որի խոջաները սկսեցին հանդես գալ որպես պետական մենաշնորհ հոչակված

¹⁹ L. I. Bellan. Chah Abbas I. Sa Vie, Son histoire. Paris, 1932, pp. 95–97, 135–136.

²⁰ Chardin. Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l’Orient, t. III. Paris, 1811, p. 86.

²¹ J. B. Tavernier. Նշվ. աշխ., էջ 72–73:

²² N. Steensgaard. The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. Chicago, 1973, p. 377.

²³ Pietro della Valle. Voyages dans la Turquie, l’Egypte, La Palestine, la Perse, les Indes Orientales et autres lieux, t. IV. Rouen, 1745, p. 263.

“շահլուղ” (“արքունի”) մետաքսի վաճառահանման խոշորագույն կոնտրագենտներ:

Հայ վաճառականներն իրենց առևտրական գործառնությունների ժամանակ շփվում էին ամենատարբեր երկրների ու ժողովուրդների հետ: Գրիգոր Դարանաղցին գրում է, որ ջուղայեցիները լինում էին “ընդ ամենայն երեսս երկրի”, “ի Հնդկս ներքինս եւ Յեթովպիա, եւ յԵգիպտոս, եւ յամենայն աշխարհս Ֆրանգաց, եւ Կոստանդնուպոլիս, եւ յամենայն աշխարհն Թրակացվող եւ Մոսկոֆայ եւ Վրկանաց, եւ ընդ ամենայն աշխարհն Թուրքաց եւ Քրդաց, Քաղդէացւոց եւ ամենայն Պարսկաստանաց, եւ արեւելայս՝ մինչեւ ի Չինն եւ Մատչինն, ի Թօնն եւ ի Թօնճան, եւ յԱնգլիան, եւ յամենայն աշխարհքն Տաթարաց եւ Ափիսագաց, մինչեւ ի ծագս աշխարհաց անձանօթից”²⁴:

Խոջաներն իրենց առևտրով ոչ միայն հարստացնում էին շահական գանձարանը, այլև իրենք էին կուտակում հսկայական հարստություն: Շրջանառության մեջ գտնվող նրանց կապիտալները հասնում էին միլիոնների: Չ. Տավերնիեի վկայությամբ՝ ջուղայեցի խոջաներից մեկը մահից հետո թողել էր մոտ 40 միլիոն թումանի հասնող հարստություն²⁵, որն այդ ժամանակների համար հսկայական գումար էր:

Թուրք-իրանական պատերազմների, թուրքական քարավանային ճանապարհների վտանգավորության, եվրոպական վաճառականների համար ցամաքային քարավանային առևտրի անսովոր լինելու և այլ պատճառների հետևանքով եվրոպացիները հնարավորություն չունեին Օսմանյան կայսրության վրայով անմիջական առևտրական հարաբերություններ հաստատել Իրանի հետ ու անձամբ կազմակերպել իրանական մետաքսի արտահանումը Եվրոպա: Ուստի հայ վաճառականները հիմնականում հանդես էին գալիս որպես միջնորդ վաճառականներ, որոնք Իրանից հում-մետաքսը թուրքական ցամաքային ճանապարհով հասցնում էին լևանտյան շուկաներ, իսկ այնտեղից՝ Միջերկրական ծովի վրայով Արևմուտքի երկրներ:

Ընդ որում, լևանտյան քաղաքներում առևտուր էին անում ինչպես բուն Լևանտում՝ Սիս, Այաս, Ադանա, Գարաման, Հոմկլյա, Հալեպ, Բեյրութ, Տրիպոլի, Կ. Պոլիս, Չմյուռնիա, Սալոնիկ, Ալեքսանդրիա, Ալեքսանդրեթ (Հայոց ծոց) և այլ քաղաքներում բնակվող հայ վաճառականները, այնպես էլ՝ Սեֆյան Իրանում գործող հայ խոջաները: Լևանտի առևտրական կենտրոններում բազմամարդ հայկական գաղութների ու գաղթօջախների առկայությունը նշանակալիորեն

²⁴ Գրիգոր Դարանաղցի. Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 457–458:

²⁵ J. B. Tavernier. Նշվ. աշխ., էջ 418–419:

հեշտացնում էր հայ վաճառականների գործունեությունը և բարձրացնում նրանց մրցողունակությունը:

XVI դարավերջին – XVII դարասկզբին եվրոպական առևտրական կապիտալի ներթափանցումը Մերձավոր Արևելք արդեն ավարտվել էր, և դրանով իսկ Արևելքի շուկան կռվադաշտ էր դարձել Արևմտյան Եվրոպայի առևտրական պետությունների միջև, որոնց գլխավորներն Անգլիան, Հոլանդիան ու Ֆրանսիան էին: Հետևաբար, Լևանտում հայ վաճառականները կամա թե ակամա հանդիպելու էին առևտրական լուրջ մրցակիցների: Այսպես, օրինակ, անգլիական “Լևանտյան ընկերությունն” ամեն կերպ աշխատում էր իրանական մետաքսի արտահանման մենաշնորհը վերցնել իր ձեռքն ու Լևանտում խափանել հայ վաճառականների մետաքսի առևտուրը²⁶:

Այդ իսկ պատճառով իրանահայ վաճառականները գերադասում էին համագործակցել առևտրական այնպիսի գործընկերների հետ, որոնց շահերն իրենց հետ համընկնում էին: Այդպիսի գործընկեր էր, օրինակ, Վենետիկի հանրապետությունը, որը, ի վիճակի չլինելով դիմանալու առաջավոր արդյունաբերական երկրների հետ առևտրական մրցակցությանը, ստիպված էր ամեն կերպ խրախուսել արևելյան, այդ թվում՝ հայ վաճառականների միջնորդական առևտուրն իր հետ՝ այդ նպատակով նրանց տրամադրելով բազմաթիվ արտոնություններ ու իրավունքներ և պարբերաբար իջեցնելով նրանցից գանձվող մաքսատուրքերը²⁷:

XVII դ. առաջին տասնամյակներին մետաքսագործության բնագավառում վենետիկյան հանրապետությունը դեռևս գրավում էր առաջատար տեղերից մեկը²⁸: Նրա մետաքսագործական մանուֆակտուրաներն աշխատում էին գլխավորապես բարձրորակ իրանական հում-մետաքսի հումքային հենքի վրա: Լևանտում Վենետիկյան հանրապետությունն ուներ բազմաթիվ հյուպատոսություններ, որոնք նաև զբաղվում էին առևտրական հարցերով՝ հայ վաճառականների հետ իրագործելով առևտրական խոշոր գործառնություններ: Վենետիկի առևտրական կապիտալն Առաջավոր Արևելքի երկրներում սերտորեն կապված էր տեղական, հատկապես, հայկական առևտրական կապիտալի հետ: Հայ վաճառականների հետ ապրանքափոխանակության ընդլայնումը Վենետիկի համար կենսականորեն կարևոր հարց դարձավ հատկապես XVII դ. երկրորդ կեսին, երբ ֆրանսիական դիվանագիտության դրդումով Թուրքիան ոչ միայն խզեց իր հարաբերությունները Վենետիկի հետ, այլև զրկեց նրան առևտրի բնագավա-

²⁶ Calendar of State Papers. Colonial ser. 1601–1617. London, 1860–1930, № 590, 1622–1624, № 283, 404.

²⁷ G. B e r c h e t. La Repubblica di Venezia e la Persia. Torino, 1896, p. 67.

²⁸ Очерки истории Италии. М., 1959, с. 154.

ռում ունեցած արտոնությունների²⁹: Դա հետևանք էր Օսմանյան կայսրության և Վենետիկի հանրապետության միջև ընթացող 25-ամյա Կրետեի պատերազմի (1645–1669 թթ.), որն անմիջականորեն նաև շոշափում էր երկու պետությունների առևտրական շահերը:

Լևանտում հայ վաճառականները խոշոր առևտուր ունեին նաև Հոլանդիայի հետ, որը հասել էր իր առևտրական հզորության գագաթնակետին ու դարձել դեպի լևանտյան շուկաներ կենտրոնական և հյուսիսային Եվրոպայի ապրանքների հիմնական մատակարարողը: Հոլանդիան մրցակիցների դեմ թե՛ժ պայքարում աստիճանաբար ընդարձակում էր իր առևտուրը Լևանտում՝ հենվելով 1598 թ. Օսմանյան կայսրության հետ կնքած կապիտուլյացիոն պայմանագրի վրա: Մինչև Իրանի հետ հոլանդացիների կողմից անմիջական առևտրական կապերի հաստատումը (1623 թ.)՝ իրանահոլանդական առևտուրը տեղի էր ունենում գլխավորապես հայ վաճառականների միջոցով, ընդ որում, ինչպես լևանտյան քաղաքներում, այնպես էլ անմիջականորեն Հոլանդիայում: Ամստերդամը հայերին ծանոթ էր դեռևս XVI դ. 60-ական թվականների³⁰: Ընդամենը մեկ հարյուրամյակ անց՝ 1660-ական թվականներին, միայն Ամստերդամում արդեն հաշվվում էին 60 հայկական առևտրական տուն³¹:

1612 թ. Օսմանյան կայսրության հետ կապիտուլյացիոն պայմանագրի կնքումից հետո Նիդերլանդները զարկ տվեցին իրենց լևանտյան առևտրին՝ հատկապես հում-մետաքսի ձեռք բերմանը հայ և հույն վաճառականների³²: 1623 թ., երբ հոլանդական Արևելահնդկական ընկերությունը շահ Աբբաս I-ից ստացավ Իրանում ազատ առևտրի իրավունք, հայ-հոլանդական առևտրական կապիտալի համագործակցությունն ավելի լայն ընդգրկում ունեցավ³³:

Լևանտում հայ վաճառականները ծավալուն առևտուր ունեին նաև Ֆրանսիայի հետ: Միջերկրական ծովն ավանդաբար կարևոր տեղ էր զբաղում ֆրանսիական քաղաքականության մեջ ու Լևանտի հետ առևտուրը կենսականորեն

²⁹ Н. А. Смирнов. Россия и Турция в XVI–XVII вв., т. 1.– «Ученые записки», вып. 94. М., 1946, с. 64.

³⁰ Ա. Մարտիչան. Հոլանդիան և հայերը ԺԶ–ԺԹ դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 14:

³¹ Fr. Macler. Quatre Conférences sur l'Arménie et les Arméniens Faites en Hollande. Paris, 1932, p. 251.

³² H. Watjen. Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung Abhande Z. Verkehrs und Seegeschichte, Bd. II. Berlin, 1909, S. 134–136, 146.

³³ H. Dunlop. Source pour servir à l'histoire de la compagnie des Indes Orientales et La Hay (հրատ. վայրը նշված չէ), 1930, p. 14.

կարևոր էր Տրանսիայի համար: Կարդինալ Ռիշելյեն նույնիսկ ստեղծեց Լևանտի գործերով պետական քարտուղարի պաշտոն³⁴:

Չնայած այն հազնամանքին, որ հայ վաճառականների միջոցով հուլմ-մետաքսի արտահանումն Օսմանյան կայսրության ցամաքային քարավանային ճանապարհով հաջողությամբ իրագործվում էր՝ սակայն, այնուամենայնիվ, շահ Աբբաս I-ին հանգիստ չէր տալիս այդ ճանապարհից հրաժարվելու և Իրանի արտաքին առևտրի համար նոր այլընտրանքային ուղի գտնելու սնեռուն գաղափարը: Դրա համար առկա էին լուրջ հիմքեր: XVII դ. առաջին քառորդին Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացվող անթաքույց հակաիրանական քաղաքականության և առանձին ընդմիջումներով կրկնվող թուրք-իրանական պատերազմների պատճառով Սեֆյան պետությունը հայտնվել էր Արևմուտքից համարյա կատարյալ մեկուսացվածության վիճակում: Անկախ այդ բոլորից Օսմանյան կայսրությունում առևտրական քարավանների կողոպուտը շարունակվում էր մնալ որպես սովորական երևույթ: «Ողջ Թուրքիան լի է ավազակներով, – գրում է Տավերնիեն, – որոնք թափառում են խոշոր խմբերով և ճանապարհներին դարանակալում են հայ վաճառականներին: Երբ հանդիպում են հարուստ վաճառականներ կողոպտում են նրանց և հաճախ զրկում են նաև կյանքից»³⁵: Առհասարակ, նույնիսկ ուշ միջնադարում Օսմանյան կայսրության մեջ առևտուր անելու եղանակը քարավաններ կողոպտելն էր, այդ մասին է վկայում ֆրանսիացի Ռիկոն³⁶: Առաքել Դավրիժեցին ևս նշում է, որ ապստամբ փաշաները, դերեբեյերն ու այաններն անխնա թալանի էին ենթարկում իրենց սահմաններով անցնող առևտրական քարավանները³⁷: Գողությունը, ավազակությունը, կողոպուտն ու թալանն այն աստիճանի տարածված երևույթներ էին Փոքր Ասիայում, որ անգլիացի ճանապարհորդ Պարրին այդ երկրամասն անվանել էր «գողերի երկիր»³⁸: Շահ Աբբաս I-ի պալատական պատմիչ Իսքենդեր Մոնշին հաղորդում է, որ քիչ չէին դեպքերը, երբ թուրքական իշխանությունները բռնագրավում էին հենց իր շահի ապրանքները: «Ահմեդ փաշան (Վանի կուսակալը – Վ. Բ.), – վկայում է

³⁴ Gay de Montanella R., Valoration en et Mediterraneo. Marseil, 1952, p. 118.

³⁵ J. B. Tavernier. Նշվ. աշխ., էջ 78:

³⁶ Ricaut. Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman. Paris (հրատ. թվականը նշված չէ), p. 219.

³⁷ Առաքել Դավրիժեցի. Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ սակս դիպուածոց Հայաստանեայց եւ գաւառին Արարատաց եւ ի մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԱ թուականին Հայոց մինչ ի ՌՃԺԱ թ., երրորդ տպագրութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 573:

³⁸ Տե՛ս E. D. Ross. Նշվ. աշխ., էջ 155:

նա, – 1602 թ. գայթակղվելով խասսեի շերիֆե (արքունական – Վ. Բ.) վաճառականներից մեկի գույքով՝ սպանեց նրան և ձեռք բերեց ամբողջ ապրանքը³⁹:

Այս բուլոնի եզրակացությունը կարող էր լինել մեկը. անհրաժեշտ էր գտնել Իրանի արտաքին առևտրի համար այլընտրանքային ճանապարհ: Այդպիսին կարող էր լինել Պարսից ծովի վրայով ծովային ճանապարհը դեպի Բաց օվկիանոս: Թեև այն դեռևս XVI դ. գործող առևտրական ուղի էր, սակայն թուրքական ճանապարհի հետ համեմատած, Իրանի արտաքին առևտրում ուներ երկրորդական նշանակություն: Ուստի, շահը երազում էր փոխել իրերի այդ վիճակը և Պարսից ծոցը դարձնել Իրանի համար բանուկ առևտրական ճանապարհ: Ծրագրի իրագործումն ոչ միայն իրանական գանձարանին խոշոր եկամուտներ կբերեր, այլև քաղաքական բնույթի բազում առավելություններ, մասնավորապես Սեֆյան պետությունը շոշափելի տնտեսական վնաս կհասցներ իր ախոյան Օսմանյան կայսրությանը՝ դադարեցնելով իրանական ապրանքների՝ հատկապես հում-մետաքսի արտահանումը թուրքական քարավանային ճանապարհներով: Շահը ենթադրում էր, որ դա ավելի «կարճակեր» Իրանի ձեռքերն իր արևմտյան հարևանի հետ փոխհարաբերություններում: Այդ ծրագրի իրագործումը նաև կնշանակեր Սեֆյան պետության կենտրոնական նահանգների ու առաջին հերթին մայրաքաղաք Սպահանի տնտեսական նշանակության արագ աճ, որը շահի ներքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրներից էր:

Կարևոր է նշել, որ առևտուրը դեպի ծովային ճանապարհ շրջելու հարցում Իրանի ու արևմտյան մի շարք տերությունների՝ հատկապես Անգլիայի և Հոլանդիայի շահերը միանգամայն համընկնում էին: 1600 թ. անգլիական Արևելաինդիական և 1602 թ. հոլանդական համանուն ընկերության հիմնադրումից հետո այդ ընկերություններն իրենց կարևորագույն խնդիրն էին համարում Արևելք – Արևմուտք առևտուրն ամբողջապես տեղափոխել դեպի օվկիանոսային ուղիները: Այդ հարցը, սակայն, կապված էր մի շարք լուրջ դժվարությունների հետ: Դեռևս 1515 թ. պորտուգալացի ծովագնաց Ալֆոնսո դ'Ալբուքերքը գրավել էր Պարսից ծոցի բանալի Հորմոզ կղզին, այնտեղ կառուցել էր ամրոց, Հորմոզի նեղուցի մոտ շրջափակել էլքը դեպի Հնդկական օվկիանոս: Պորտուգալացիները ծոցի ողջ տարածքում արգելքներ էին հարուցում եվրոպական մյուս տերությունների նավագնացության, ինչպես նաև իրանցի վաճառականների առջև, նեղուցով անցնող նավերից գանձում էին չափազանց բարձր մաքսատուրքեր, թույլ տալիս անօրինականություններ և այլն: Նման իրավիճակը ծայրահեղորեն դժվարացնում էր տեղական վաճառականների՝ պարսիկների, արաբների և

³⁹ Ի ս ք ե ն դ եր բ ե կ Թ ո ռ ք ե մ ա ն Մ ո ն շ ի. Թարիխե այեմ արայիե Աբբասի, Թեհրան, 1313, էջ 440 (պարսկ.):

տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների գործունեությունը, խափանում նրանց առևտուրն ոչ միայն ծոցի ավազանի երկրամասերի բնակչության, այլև Հնդկաստանի ու Հարավարևելյան Ասիայի երկրների հետ: Ուշագրավ տեղեկություններ կան այն մասին, որ պորտուգալացիների կողմից նույնամասն վերաբերմունքի էին արժանանում նաև քրիստոնյա ազգերի վաճառականները՝ հայերը, հույները և այլք: Դեռևս 1563 թ. Պորտուգալիան ընդունել էր մի օրենք, որը որոշակի արգելքներ էր հարուցում իրանահպատակ, այդ թվում՝ հայ վաճառականների առջև՝ սահմանափակելով նաև նրանց Պորտուգալիա այցելելու իրավունքը⁴⁰: Իսկ 1596 թ. Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ը հրահանգ էր տվել Հնդկաստանի իր փոխարքա Ֆրանսիսկո դը Կամային՝ «հսկել Օրմուզի հրամանատարին տրված հրամանի գործադրության, առանց գայթակղության տեղի տալու, արգելելու համար, որ վենետիկցիներ, հայեր և ուրիշ օտարականներ մուտք գործեն Հնդկաստանի մեջ»⁴¹:

Սեֆյան շահ Թահմազը (1524–1576 թթ.) իր գահակալության՝ ավելի քան կես դարի ընթացքում ի վիճակի չեղավ արդյունավետ պայքար կազմակերպելու պորտուգալացիների դեմ⁴²: Օսմանյան թուրքերի՝ համարյա անընդմեջ ներխուժումներն Իրան բարենպաստ իրավիճակ էին ստեղծում, որպեսզի պորտուգալացիները տեր ու տնօրինություն անեն Պարսից ծոցում:

Շահ Աբբաս I-ի բազմաթիվ փորձերը՝ պայմանավորվել պորտուգալացիների հետ, որպեսզի նրանք թույլ տան իրանական ապրանքներն անարգել արտահանել ծոցով, մնացել էին անպատասխան: Ջուրկ լինելով ռազմական նավատորմից ու մանավանդ մտավախություն ունենալով, որ պորտուգալացիներին պատերազմ հայտարարելու դեպքում Օսմանյան կայսրությունը կօգտվի հարմար առիթից և կվերսկսի պատերազմական գործողություններն իր դեմ՝ շահը խոհեմաբար ձեռնպահ էր մնում նման վտանգավոր քայլից: Նրան զսպում էր նաև այն հանգամանքը, որ ժամանակի երկու հզորագույն պետությունները՝ Պորտուգալիան ու Իսպանիան, 1580 թ. միավորվել էին թագավորական ունիայով և իրենց շահերը վտանգվելու դեպքում հանդես կգային համատեղ:

Իր մասշտաբներով վերոնշյալ վիթխարի ծրագրի իրագործումը շահը պլանավորել էր կյանքի կոչել մի քանի փուլերով: Նրա առաջին փուլը հենց կապված էր Հայաստանից հայերի բռնագաղթի հետ: Ռուս պատմաբան Բ. Պ. Պետրուշնսկին իրավացիորեն նկատում է, որ շահ Աբբասը, մետաքսի միջազգային առևտրի կենտրոնը Հին Ջուդայից տեղափոխելով Իրան, այնուհետև այդ ապ-

⁴⁰ Ռ. Կյոնլյեկյան. Հայ-պորտուգալական հարաբերությունները, Երևան, 1986, էջ 54:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Ֆարհանգե ջեղդրաֆիե Իրան, ջելդե 4, Թեհրան, 1335, էջ 15 (պարսկ.):

րանքի առևտրի ուղին մտադիր էր Սպահանի վրայով ուղղել դեպի Պարսից ծոց⁴³:

Ծրագրի երկրորդ փուլն էր լինելու Պարսից ծոցի նավահանգիստներից և ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերից պորտուգալացիների վտարումն ու էլքի ապահովումը դեպի համաշխարհային օվկիանոս: Նաև տեսակետ կար, որ Իրանի արտաքին առևտրի ուղին դեպի Պարսից ծոց ուղղելու քաղաքականությանն «ընդառաջում էր նաև շահի ռազմաքաղաքական խորհրդատուների՝ անգլիացի Շիրլի եղբայրների նպատակներին և գուցե առանց նրանց հուշարկումների չէ, որ գլուխ բերվեց հայերի բռնագաղթը»⁴⁴: Այս վարկածը միանգամայն իրական է թվում, եթե, մանավանդ, նկատի առնենք, որ XV դ. կեսերից անգլիացիները եռանդուն փորձեր էին կատարում Պարսից ծոցի գոտուց պորտուգալացիներին դուրս մղելու և Հորմոզի վրայով կատարվող առևտրին տիրանալու համար⁴⁵:

Իր լայնահուն այս ծրագրերի իրականացման հույժ խոշոր կարևորության գիտակցումը շահին ստիպեց խիզախել: Նա ռազմական գործողություններ սկսեց պորտուգալացիների դեմ և 1601–1602 թթ. նվաճեց Բահրենյան կղզիները⁴⁶: Հակառակ Իսպանիայի սպառնալիքներին՝ շահը դրանք այլևս չվերադարձրեց: Հաջողության զարգացումը որոշ ժամանակ ընդհատվեց 1603 թ. Օսմանյան կայրության դեմ Իրանի սկսած հերթական պատերազմի հետևանքով: Այդ պատերազմը, որի ժամանակ մետաքսի արտահանումը Փոքր Ասիայի վրայով մեծապես դժվարացել էր՝ ահռելի ֆինանսական վնաս հասցնելով շահական գանձարանին, վերջնականապես Աբբաս I-ին համոզեց՝ Պարսից ծոցն առևտրի համար բաց անելու իր ծրագիրն անհետաձգելի խնդիր է Սեֆյան պետության համար: Մանավանդ որ պորտուգալացիները ծոցում նախկինի պես շեշտված թշնամական քաղաքականություն էին վարում իրանահպատակ, այդ թվում՝ հայ վաճառականների նկատմամբ՝ նրանցից գանձելով անօրինական ու կամայական մաքսատուրքեր՝ երբեմն էլ դիմելով անթաքույց հալածանքների⁴⁷: Այդ քաղաքականությունը նպատակ ուներ ստիպել շահին, որ նա հետ վերադարձնի Բահ-

⁴³ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в XVI – начале XIX вв. Л., 1949, с. 62.

⁴⁴ Ա. Հոսթինսոնի պատմությունը հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 99:

⁴⁵ R. Hakluyt. The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation, vol. III. Glasgow, 1905, p. 58.

⁴⁶ R. Vada la. La golfe Persique. Paris, 1920, p. 14.

⁴⁷ Աբուլղասեմ Սոհաբ. Թարիխե զենդեգանիե շահ Աբբասե քերի, բախշե ավվալ, Թեհրան, 1325, էջ 130 (պարսկ.):

րենյան կղզիները: Լիսաբոնի ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև իրանահայ վաճառականներին կաթոլիկության պարտադրումը՝ նրանց վերածելու համար իրենց առևտրական գործակալների:

Դրությունից ելք գտնելու նպատակով, գուցե և շահի թելադրմամբ՝ հայ վաճառականները դիմում են Էջմիածնի կաթողիկոս Մելիքսեթին՝ թախանձագին խնդրելով, որ դիմի Հռոմի պապին՝ միջնորդելու իսպանական թագավորի առջև, որպեսզի նա բարեխոսի պորտուգալացիների մոտ հայ վաճառականներից գանձվող մաքսատուրքերը թեթևացնելու համար: Իր նամակում կաթողիկոսը գրում էր. «Զի յանուանի շահաստանի անդ յորմուտ (Հորմուզ – Վ. Բ.), որ ի Պարսից ծոցին կայ, յորում յայլոց քրիստոնեայ վաճառականաց վասն տուրեւ առիկ վաճառաց մտիցն եւ ելիցն ի սակ տասանորդի հայն պահանջին, ի նոցունց Հայոց նոյն սակ կրկին չափով որպէս յանհաւատիցն⁴⁸ պահանջի, ի մեծ վնաս նոցին եւ իրաց եւ համբաւոյ⁴⁹»:

XVI դ. վերջին քառորդից բրիտանական նավատորմը եռանդուն պայքար էր սկսել Հնդկական օվկիանոսի ավազանից պորտուգալացիներին դուրս մղելու համար: Առաջին հաջողությունը ձեռք բերվեց 1588 թ., երբ նրանք Պարսից ծոցում պարտության մատնեցին պորտուգալացիներին⁵⁰:

Ոչ միայն Հնդկական օվկիանոսի ավազանում, այլև համաշխարհային օվկիանոսի մյուս հատվածներում Անգլիայի հակաիսպանական քաղաքականության աննախընթաց ակտիվացումը ստիպեց իսպանական թագավորին փոփոխություններ մտցնել իր արևելյան քաղաքականության մեջ: Ֆիլիպ III-ը երկու անգամ՝ 1602 և 1607 թթ., դեսպանություններ ուղարկեց Իրան՝ շահին առաջարկելով կնքել դաշնակցային պայմանագիր: Աբբաս I-ին շահագրգռելու նպատակով նա իր դեսպանի՝ Անտոնիո դե Գուլվեայի միջոցով հայտարարում էր, որ Միջերկրական ծովում գործող իսպանական նավատորմը պատրաստ է ջախջախիչ հարված հասցնելու Իրանի թշնամուն՝ Օսմանյան կայսրությանը⁵¹: Այնուհետև Ֆիլիպ III-ը Նեապոլում իր դեսպան Վիքոնդ դե Բենավենտի միջոցով շահին ներկայացրեց գրավոր մի առաջարկություն, որտեղ հավանություն էր տալիս ի-

⁴⁸ Հայերը, ինչպես նաև քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ, որոնք կաթոլիկներ չէին, Հռոմի պապի կողմից հռչակվել էին որպես «անհավատ հերետիկոսներ»:

⁴⁹ Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա), 1934, № 2, էջ 238:

⁵⁰ G. N. C u r z o n. Persia and the Persian Question, vol. 2. London, 1892, p. 418.

⁵¹ A. G o u v e a. Histoire Orientale des grands progres de l'Eglise catholique. Bruxelles, 1609, pp. 207, 477–478.

րանական մետաքսը Պարսից ծոցով Եվրոպա արտահանելու շահի գաղափարին՝ խոստանալով այդ հարցում աջակցել⁵²:

Առաջարկությունը հետաքրքրեց շահին. նա մի դեսպանություն կազմեց՝ նրան հանձնարարելով իր անունից բանակցել իսպանական թագավորի հետ: Այդ դեսպանության կազմում, որը 1608 թ. մեկնեց Եվրոպա, ընդգրկվեց նաև ջուդահայ մեծահարուստ վաճառական Եղիգարի որդի խոջա Սաֆարը: Վերջինս մետաքսի վաճառահանման հարցերի գծով շահի խորհրդականն էր և շահական ապրանքների վաճառքով զբաղվող արքունի («խասսեի շարիֆե») վաճառականը⁵³:

Քանի որ դեսպանությունը Իսպանիա էր մեկնելու ծովային ճանապարհով՝ Պարսից ծոցով, շահը Սաֆարին տրամադրեց 50 հակ (բեռ) հում-մետաքս, որպեսզի դրանով սկիզբ դրվի մետաքսի արտահանման նոր ճանապարհին: Սակայն ծոցի ճանապարհով առևտրական նոր ուղի բացելու անդրանիկ այս փորձն ավարտվեց կատարյալ ձախողմամբ: Նախ խոջա Սաֆարի և դեսպանության կարևոր դեմքերից մեկի՝ Դենգիզ բեկի միջև տեղի ունեցավ վեճ ու ընդհարում, որի պատճառն այն էր՝ վերջինս բռնագրավում է փորձական վաճառքի համար խոջա Սաֆարին հանձնված 50 հակ հում-մետաքսը և այն նվիրում իսպանական թագավորին: Ի նշան բողոքի՝ խոջան բաժանվում է դեսպանությունից ու եվրոպական մայրաքաղաքներում վարում անջատ բանակցություններ:

Այսպիսով՝ շահական դեսպանությանը չի հաջողվում իրագործել իր հիմնական առաքելությունը: Ինչ վերաբերում է խոջա Սաֆարի անջատ գործունեությանը, ապա այն արգասավորվում է շոշափելի հաջողությամբ: Նախ, այդ վաճառական-դիվանագետը խորությամբ ուսումնասիրում է Եվրոպայի ընդհանուր վիճակը, իսկ, ամենակարևորը, Վենետիկի հանրապետության հետ ձեռք է բերում պայմանավորվածություն՝ հայ վաճառականների առևտուրը ծավալելու վերաբերյալ⁵⁴:

Առաջին անհաջողությունը, սակայն, չվիատեցրեց շահին: 1615 թ. Սուրաթի մոտ բրիտանական ռազմական նավատորմը ջախջախիչ պարտության մատնեց պորտուգալական «անպարտելի արմադային»⁵⁵: Այդ իրադարձությունից հետո շահ Աբբասը եզրակացրեց, որ պորտուգալացիներն այլևս ի վիճակի չեն պահպանելու իրենց դիրքերն Արևելքում, և, ընդհակառակը, ուժեղացող Անգլիան

⁵² Ն. Ֆալսաֆի. Ջենդեգանիե շահ Աբբասե ավվալ, ջելդե 4, Թեհրան, 1972, էջ 178 (պարսկ.):

⁵³ G. Berchet. Նշվ. աշխ., էջ 203, 285:

⁵⁴ Ղ. Ալիշան. Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 419:

⁵⁵ G. Birdwood and W. Foster. The Register of Letters of the Governor and Company of Merchants of London Trading into the East Indies (1600–1619). London, 1893, p. 56.

դառնում է այդ աշխարհամասում հիմնական քաղաքական գործոն: Ուստի, երբ 1615 թ. բրիտանական Արևելահնդկական ընկերությունը Սպահան ուղարկեց իր ներկայացուցիչներ Ռիչարդ Ստիլին և Ջոն Գրովտերին՝ առևտրական համաձայնագիր կնքելու համար: Շահն անմիջապես ընդառաջ գնաց և ընկերությանը շնորհեց ֆիրման (հրաման-արտոնագիր), որն անգլիական վաճառականներին իրավունք էր տալիս Ջասկում, Շիրագում ու Սպահանում բացել առևտրական գրասենյակներ և առևտրական գործունեություն ծավալել⁵⁶:

1616 թ. դեկտեմբերին Արևելահնդկական ընկերության նախնի Պարսից ծոցի Ջասկ նավահանգիստ ժամանեց ընկերության կարևոր դեմքերից մեկը՝ Էդվարդ Կոննոկը: Նրա առաքելության նպատակն էր իրանական մետաքսի ողջ առևտուրը շրջել դեպի ծովային ճանապարհ և Լոնդոնը վերածել մետաքսի առևտրի համաշխարհային շուկայի⁵⁷: Երկու տարի անց՝ 1618 թ., շահն Արևելահնդկական ընկերության ներկայացուցիչներ Ջիլզ Հոփսի և Թոմաս Պարկերի հետ կնքեց առևտրական պայմանագիր, ըստ որի՝ ընկերությունը ձեռք էր բերում Իրանի ողջ հում-մետաքսի գնման ու վաճառահանման մենաշնորհը⁵⁸: Պայմանագրում հատուկ շեշտվում էր, որ անգլիացիները պարտավորվում են մետաքսի արտածումն իրագործել բացառապես ծովային ճանապարհով, իսկ շահը պարտավորվում էր հում-մետաքս չվաճառել իսպանացիներին և պորտուգալացիներին ու այլևս մետաքս չարտահանել թուրքական ցամաքային ճանապարհներով: Բացի այդ, իրանական կողմը պետք է երկրի հյուսիսային մետաքսաբեր շրջաններից մետաքսը հասցներ Պարսից ծոցի Բենդեր-Աբբաս նավահանգիստ և հանձներ անգլիացիներին: Վերջիններս իրավունք էին ստանում Գիլանում և մետաքսաբեր այլ շրջաններում առանց միջնորդի ձեռք բերել այդ ապրանքն ու գնումներ կատարելու համար տեղերում ունենալ մշտական ներկայացուցիչներ: Արևելահնդկական ընկերությունը նաև իրավունք էր ստանում Սեֆյան պետության տարածքում ազատորեն կատարել ապրանքների տեղափոխություն, ազատվում նաև մաքսատուրքեր վճարելուց և այլն⁵⁹:

Ի դեպ, պայմանագրին նախորդող բանակցությունների ժամանակ անգլիացիները նաև հարց բարձրացրին Պարսից ծոցում իրենց տրամադրել որևէ ռազմական արժեք ունեցող նավահանգիստ, սակայն շահը կտրականապես այդ առաջարկը մերժեց⁶⁰:

⁵⁶ R. Savori. Iran under the Safavids. Cambridge, 1980, pp. 113, 195.

⁵⁷ A. Wilson. The Persian Gulf. London, 1954, p. 133.

⁵⁸ Մոդրոսդեմ Ղուլամ Հոսեյն. Քելիդե խալիջե Ֆարս, Թեհրան, 1332, էջ 25 (պարսկ.):

⁵⁹ A. Wilson. Նշվ. աշխ., էջ 139:

⁶⁰ N. Steensgaard. Նշվ. աշխ., էջ 333:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ պայմանագրի այն կետը՝ պարտավորեցնում էր իրանական կառավարությանը դադարեցնել մետաքսի արտահանումը թուրքական ցամաքային ճանապարհներով, անմիջականորեն շոշափում հայ վաճառականների շահերը և, ըստ էության, ուղղված էր նրանց դեմ: 1618 թ. պայմանագիրն ուներ կապիտուլյացիոն բնույթ: Դրանով անգլիացիները լուրջ քայլ էին կատարում իրանական շուկա ներթափանցելու և այն մենաշնորհացնելու ուղղությամբ: Բրիտանական գործարար շրջանները ենթադրում էին այդ պայմանագրի օգնությամբ ոչ միայն ձեռք բերել հսկայական շահույթներ, դառնալ միանձնյա միջնորդ Եվրոպայի ու Իրանի միջև ծովային առևտրի բնագավառում, այլև Իրանը վերածել անգլիական ապրանքների վաճառահանման լայնածավալ շուկայի:

Հայ վաճառականների համար պարզ դարձավ, որ հայտնվել է հզոր և ճկուն մրցակից⁶¹: Նրանք հիանալի հասկանում էին՝ ծովային ճանապարհների վրա իրենք չեն կարող մրցակցել առևտրական ու ռազմական հզոր նավատորմիդներ ունեցող անգլիացիների հետ, և, որ իրենց ուժը ցամաքային քարավանային առևտրի մեջ է, որտեղ համարյա մրցակիցներ չունեն: Ուստի, պատահական չէ, որ դեռ բանակցությունների փուլում հայ վաճառականները փորձում էին խափանել պայմանագրի կնքումը:

Երբ պայմանագրի ստորագրումը դարձավ իրողություն, հայ խոջաները դիմեցին շահին՝ խնդրելով չեղյալ հայտարարել պայմանագիրը: Մակայն 1619 թ. հունվարին Աբբաս I-ը պատասխանում է, որ հարց անգամ չի կարող լինել մետաքսի արտահանությունը քարավանային ճանապարհներով վերսկսելու մասին: Մակայն գրույցի ընթացքում մի հայ վաճառական շահին առաջարկում է 5 թուման վճարել միայն 1 բեռին՝ որպես արտահանման մաքս, եթե ճանապարհները բացվեն: Աբբասն ասում է, որ այդ դեպքում ինքը կհրամայի անմիջապես վերսկսել արտահանությունը քարավանային ուղիներով⁶²: Շահը հայտարարում է, որ մետաքսի հարցն առևտրական խնդիր է, և, ով ավելի շատ կվճարի, նա էլ կստանա արտահանման իրավունքը⁶³:

1619 թ. սեպտեմբերի 14-ին շահը մետաքսն աճուրդի հանեց, որին ներկա էին Արևելահնդկական ընկերության գործակալներ, կարմեյան միաբանության ներկայացուցիչ Խուան Թադեոն և հայ վաճառականներ: Խ. Թադեոն հայտարարում է, որ ինքը լիազորված չէ մասնակցելու աճուրդին: Հայ վաճառականներն էլ

⁶¹ K. Bayani. Les relations de l'Iran avec l'Europe occidentale a l'epoque Safavide. Paris, 1937, pp. 116–117.

⁶² Pietro della Valle. Նշվ. աշխ., էջ 271–272:

⁶³ Ն ա ս ր ո լ լ ա Ֆ ա լ ս ա Ֆ ի. Թարիխե ռեվաբաթե Իրան վա Ուրոփա դար դովրեե Սեֆնիյե, Ղեսմաթե ավվալ, Թեհրան, 1937, էջ 68 (պարսկ.):

հայտարարում են, որ պատրաստ են վճարել 1 բեռ մետաքսի համար 50 թուման: Անգլիացիների վերջնական գինը 43.2 թուման էր: Մերժելով շահի առաջարկը՝ մետաքսը գնել հայերի առաջարկած գնով, անգլիացիները դա հիմնավորեցին նրանով, որ հայ վաճառականների առաջարկած գինը պայմանավորված էր վճարման այլ պայմանների հետ: Այն է՝ նրանք իրենց շահույթները ստանում էին ապրանքը Հալեպում վաճառելով, հետո միայն վճարում արքունական գանձարանին: Մինչդեռ իրենցից պահանջվում էր, որպեսզի մետաքսի համար կանխիկ վճարեն: Բսկ երբ շահը հայտարարում է, թե դա պատճառ չէ, անգլիացիները պատասխանում են, որ այդ դեպքում հայերը պետք է առևտուր անեն վնասով և շեշտում՝ իրենք այդ գնով չեն կարող մասնակցել մետաքսի առևտրին⁶⁴:

Շահը չեղյալ է հայտարարում անգլիացիների հետ կնքած պայմանագիրը և նորջուղայեցի վաճառականներին հանձնում հում-մետաքսի արտահանման մենաշնորհը⁶⁵: Հայ վաճառականների “հաղթանակն” ամենագոր Արևելահնդկական ընկերության նկատմամբ պայմանավորված էր նրանով՝ նախ, առևտուր անելիս նրանք բավարարվում էին ցածր շահույթով, մինչդեռ անգլիական ընկերությունը, որը շփացել էր հնդկական առևտրից ստացվող հսկայական եկամուտներից, չափազանց մեծ ախորժակ ուներ և գործարքների մեջ էր մտնում միայն այն դեպքում, երբ վստահ էր՝ դրանք իր համար կապահովեն բարձր շահույթներ: Այսպես, սվյայներ կան, որ առանձին ժամանակներում ընկերությունն առևտրական գործարքներից ստանում էր 340 տոկոս և ավելի շահույթ⁶⁶: Ընկերության աշխատակից Ջոն Ֆրայերը 1677 թ. իր ղեկավարությանը գրում էր, որ “հայերը ներքին առևտրի բարդությունների և նրբությունների մեջ չափազանց հմուտ են: Ջինված այդ հմտություններով և տիրապետելով տնտեսվարության արվեստին, մասնագիտանալով առևտրական գործարքների մեջ և լինելով իրենց ազգին հաստուկ ազնվության կրողներ՝ նրանք ճամփորդում են ամենահեռավոր թագավորություններ: Նրանք կարող են 50 շիլինգով ճամփորդել այնպիսի վայրեր, որտեղ մենք չենք կարող նույնիսկ 50 թումանով: Այդ հայերը շրջում են երկրագնդով մեկ՝ մրցակցելով տարբեր վայրերի վաճառականների հետ”⁶⁷:

⁶⁴ N. Steensgaard. Նշվ. աշխ., էջ 334:

⁶⁵ С. В. Тер-Аветисян. Նշվ. աշխ., էջ 44:

⁶⁶ Г и б б и н с. Очерк истории английской торговли и колонии. СПб., 1899, с. 8.

⁶⁷ J. Fryer. A New Account of East India and Persia 1672–1681, vol II. Liechtenstein, 1967, pp. 249–250.

Առհասարակ, դեռևս XVII դարասկզբին անգլիացիները չէին հարմարվել Արևելքում կատարվող առևտրի ձևերին⁶⁸: Պատահական չէ, որ Արևելահնդկական ընկերության ղեկավարությունը իր աշխատակիցներին խորհուրդ էր տալիս բնակվելու Նոր Ջուդայի հայ առևտրականների տներում, սովորելու հայերեն, առևտուր վարելու նրանց մեթոդներն՝ «իրենց որակավորումը բարձրացնելու համար»⁶⁹:

Տարակույս չի կարող լինել, որ անգլիացիների ու հայ վաճառականների միջև ընտրություն կատարելիս շահը պետք է նախապատվություն տար վերջիններին: Նախ, խոջաները իր հպատակներն էին, մինչդեռ անգլիացիների նկատմամբ հսկողությունը բացառվում էր: Այնուհետև, շահը հայ վաճառականների հետ կապում էր բազմաբնույթ տնտեսական ու քաղաքական ծրագրեր: Հենց դա էր պատճառը, որ ինչպես Աբբաս I-ը, այնպես էլ նրա ժառանգորդները գերադասել են մետաքսի արտահանումն ու վաճառքը իրականացնել անմիջականորեն հայ վաճառականների միջոցով:

Ենթադրվում է նաև, որ հայ խոջաների օգտին և ի վնաս անգլիական ընկերության որոշակի աշխատանք են տարել թուրքերի դեմ շահ Աբբաս I-ի տարած հաղթանակներում փառաբանված գորավարներ, ծագումով հայ, բանակի գլխավոր հրամանատար Ալլահվերդի խաներն ու Կարճկա խաները⁷⁰:

Այսպիսով, անգլիացիների առաջին լուրջ փորձն իրանական շուկայում ամրապնդվելու ուղղությամբ հաջողություն չունեցավ: Դրանում, անշուշտ, որոշակի դերակատարություն են ունեցել հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները: Այսպես, Իրանում կապիտուլյացիաների ռեժիմն ուսումնասիրող պարսիկ պատմաբան Մ. Փանահիանը գրում է, որ XVII դ. «Իրանում արևմտաեվրոպական գաղութարարների դեմ պայքարի կազմակերպման գործում բացառիկ կարևոր դեր են խաղացել հայ վաճառականները, որոնք օգտվում էին իրանական հասարակայնության տարբեր խավերի մեծ աջակցությունից՝ հանդես գալով ստրկացուցիչ կապիտուլյացիաների ռեժիմի դեմ»⁷¹:

1620 թ. դեկտեմբերի 28-ին անգլիական նավատորմը Ջասկի մոտ նոր ջախջախիչ հարված հասցրեց պորտուգալական նավատորմին: Օրակարգում Հոր-

⁶⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources, edited by Vahe Baladouni and Margaret Makepeace. Philadelphia, 1998.

⁶⁹ J. B r u c e. Annals of Honorable East India Company, vol. III. London, 1810, p. 123.

⁷⁰ H. F. F a r m a y a n. The beginnings of modernization in Iran. The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629). Utah, 1969, pp. 21-22.

⁷¹ М. Т а н а х и я н. О режиме капитуляций в Иране (1568-1715). Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. и. н. М., 1962, с. 16.

մոզի նվաճումն էր, որը փակում էր Պարսից ծոցից ելքը դեպի օվկիանոս: Մի առիթով շահ Աբբաս I-ն ասել էր, որ «Եթե նույնիսկ պետք լիներ զոհելու իր թագավորության կեսը՝ պիտի գրավեր Հորմուզը»⁷²: 1622 թ. հունվարի 8-ին բրիտանական Արևելահնդկական ընկերության ու Իրանի միջև կնքվեց համաձայնագիր՝ պորտուգալացիների դեմ համատեղ ռազմական գործողություններ ծավալելու վերաբերյալ⁷³: 1622 թ. ապրիլի 22-ին Ֆարսի նահանգի կառավարիչ իմամ Ղուլի խանի զորքերը ընկերության ռազմանավերի օգնությամբ գրավեցին Հորմուզը⁷⁴: - Շահ Աբբասը քանդեց Հորմուզի ամրոցը, իսկ առևտրական նավահանգիստը տեղափոխեց Գոմբրուն, որը հետագայում ի պատիվ շահի վերանվանվեց Բենդեր-Աբբաս (Աբբասի նավահանգիստ):

Այսպիսով՝ Պարսից ծոցը բացվեց բոլոր ժողովուրդների վաճառականների համար: Գոմբրուն նավահանգիստը կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում վերածվեց առևտրական խոշոր քաղաքի՝ շնորհիվ անգլիացի, հոլանդացի, պորտուգալացի, հայ, հնդիկ, արաբ, հրեա, թուրք և այլ ժողովուրդների վաճառականների առևտրի⁷⁵: Ծոցի բացվելը նոր զարկ հաղորդեց Հնդկաստանի հետ հայ խոջաների ծովային առևտրին⁷⁶: Մինչ այդ նրանց կապերն այդ երկրի հետ ծովային ճանապարհով իրականացվում էր դիպվածաբար: Այսուհետև ցամաքային ճանապարհով առևտուր անող վաճառականներն աշխատում էին յուրացնել նաև ծովային ճանապարհը⁷⁷:

Չափազանց լայն էր հայ խոջաների ծովային առևտրի աշխարհագրական սահմանները: Նրանց, անշուշտ, հետաքրքրում էր նաև Պարսից ծոցի ավազանի երկրների հարստություններն ու առևտրական հնարավորությունները: Այդ կողմերում կային մեծ քանակությամբ մարգարտի, գորշ համպարի, գմբուխտի, կարմիր հակինթի, շափյուղայի և թանկարժեք այլ քարերի հանքեր: Տեղեկություններ կան, որ այդ հանքերը կապալով շահագործողների թվում նաև եղել են մեծ թվով իրանահայեր⁷⁸: Ծոցի շուկաներում Բասրայում, Քիշում, Ղեշում, Հորմուզում, Մասքաթում, վաճառվում էին ոչ միայն իրանական ու արաբական ապրանքներ, այլև՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի ու Հեռավոր Արևելքի երկրների արտադրանքներ:

⁷² Ռ. Կլոուդ Էնկլան. նշվ. աշխ., էջ 120:

⁷³ W. Foster. England's Quest of Eastern Trade. London, 1933, p. 312.

⁷⁴ The Cambridge History of India, vol. 5. Cambridge, 1932, p. 82.

⁷⁵ T. Herbert. Travels in Persia. New York, 1929, p. 43; C. R. Boxer. The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825. New York, 1969, pp. 40–41.

⁷⁶ W. Foster. նշվ. աշխ., էջ 312–313:

⁷⁷ Աբուլղաուեմ Սոնաբ. Թարիխե զենդեգանիե..., էջ 310:

⁷⁸ Sanson. Voyage ou Relation de l'etat present de Royaume de Perse. Paris, 1694, p. 97.

րոնք վերին աստիճանի շարժունակ էին, արագընթաց և ունեին բավարար բեռնատարողություն: Նկատի ունենալով նման նավերի շահավետությունը՝ Արևելահնդկական ընկերության ղեկավարները նախընտրում էին վաճառել իրենց խոշոր նավերը և մոտիկ տարածություններում բեռնափոխադրումներն իրականացնել հայերին պատկանող նավերով⁸³:

Առավել խոշոր խոջաների տրամադրության տակ կային օվկիանոսային նավեր, որոնցից մի քանիսի անունը հասել է մեզ՝ «Ս. Միքայել», «Հոլուեյ» և այլն: Նաև տեղեկություններ կան, որ մեծահարուստ հայ վաճառականներից ոմանք իրենց սեփական նավերի նավավարներն էին: Նրանցից էին, օրինակ, Հնդկաստանում խոշոր վաճառականի համբավ ձեռք բերած Հովհան և Հովսեփ Մարգարյանները⁸⁴:

Հնդկական օվկիանոսում վիստացող ծովահեններից պաշտպանվելու համար հայ վաճառականների նավերը զինված էին թնդանոթներով: Այդ նավերը կանոնավոր երթևեկում էին ոչ միայն Պարսից ծոցի ու Հնդկաստանի միջև, այլև բեռներ էին տեղափոխում Հեռավոր Արևելքի ու եվրոպական երկրների նավահանգիստներ: Ի դեպ, պետականության բացակայության պայմաններում գուրկ լինելով ազգային դրոշից՝ հայ նավատերերը ստեղծել էին իրենց կարմիր-դեղին-կարմիր գույնի դրոշը, որի վրա պատկերված էր «Գառն Աստծոյ»⁸⁵:

Այն հարցին, թե ինչ չափերի էր հասնում միջազգային առևտրով զբաղվող հայ վաճառականների մասնակցությունը համաշխարհային առևտրաշրջանառության մեջ, պատասխանում են ժամանակակիցները: Այսպես, Ջ. Տավերնիեն գրում էր. «Առևտուրը Պարսկաստանում միանգամայն բաժանված է, ընդ որում երկրի ներսում այն վարում են քրիստոնյաներն (իմա՝ հայերը – Վ. Բ.) ու հրեաները, իսկ արտաքին առևտուրը ամբողջապես գտնվում է հայերի ձեռքում»⁸⁶: Այդ մասին են վկայում նաև ֆրանսիացի Գաբրիել Շինոնը⁸⁷, գերմանացի Ադամ Օլեարուսը⁸⁸ և շատ ուրիշներ:

Պարսից ծոցի ծովային ճանապարհի բացումից կարճ ժամանակ անց և՛ շահ Աբբասի, և՛ հայ վաճառականության համար միանգամայն պարզ դարձավ, որ նոր օվկիանոսային ճանապարհը նվազ շահավետ է, քան հին ցամաքային քա-

⁸³ Bruce. Annales of the Honorable East-India Company, vol. 2-3. London, 1810, pp. 140-141.

⁸⁴ M. J. Seth. Նշվ. աշխ., էջ 304-305, 321:

⁸⁵ «Եվրոպա» (ամսագիր, Վիեննա), 1858, էջ 510:

⁸⁶ J. B. Tavernier. Նշվ. աշխ., էջ 510:

⁸⁷ G. Chiron. Reaition nouvelle du Levant. Lyon, 1671, p. 225.

⁸⁸ Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием. М., 1870, с. 791.

րավանային ճանապարհը Թուրքիայի վրայով: Ն. Ստենսգորը, ով հատուկ քննության է ենթարկել Իրանի արտաքին առևտրի ուղիների հարցը, հանգել է այն եզրակացության՝ XVII դարասկզբին ծովային բեռնափոխադրումները դեռևս էական դեր չունեին Սեֆյան Իրանի արտաքին առևտրում, և որ, առհասարակ, անգլիական ու հոլանդական Արևելահնդկական ընկերություններն այդ ժամանակաշրջանում տրանսպորտային տեղափոխությունների տեսակետից առավելություն չունեին ցամաքային առևտրի մեջ ներգրավված առևտրականների նկատմամբ⁸⁹:

Հավանաբար, XVII դարասկզբին ծովագնացության թերի զարգացման և ծովային երթուղիների թույլ յուրացվածության պայմաններում նոր օվկիանոսային ճանապարհը բավական մեծ ծախսերի տեղիք էր տալիս ու ավելի թանկ էր, ինչպես նաև կապված էր բազում վտանգների, նաև՝ ծովահենության վտանգի հետ: Բացի այդ, Պարսից ծոցի և Հնդկական օվկիանոսի ավազանը քաղաքական ու ռազմական սուր մրցակցության գոտի էր առաջատար պետությունների միջև, որը կասեցնում ու արգելքներ էր հարուցում միջազգային ապրանքափոխանակության համար: Ուշագրավ է. բավական էր, որ Օսմանյան կայսրության վրայով անցնող առևտրական ճանապարհները բաց լինեին, որ Աբբաս I-ը կորցնե՞ր իր հետաքրքրությունը օվկիանոսային ուղու նկատմամբ⁹⁰:

Սակայն հարց է առաջանում. ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառներով էր շահ Աբբաս I-ը համառոտե՞ն հրաժարվում օգտվել հյուսիսային՝ Վոլգա-կասպյան ճանապարհից, որն արդեն XVI դ. երկրորդ կեսից դարձել էր առևտրական բանուկ ուղի: Այդ հարցը կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության:

1629 թ. շահ Աբբաս I-ի մահը էական փոփոխություն չմտցրեց հայ վաճառականական կապիտալի նկատմամբ Սեֆյան կառավարության քաղաքականության մեջ: Վերջինս շարունակում էր նրա նկատմամբ վարել ավանդական հովանավորական քաղաքականություն:

1639 թ. Չոհաբում կնքված թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը տևական ժամանակ (մոտ 80 տարի) խաղաղություն հաստատեց երկու պետությունների միջև: Այդ պայմանագրի շնորհիվ առևտրական քարավանների երթևեկության համար ստեղծվեցին համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ: Վերահաստատված խաղաղությունը նպաստավոր էր մանավանդ իրանահայ խոշոր առևտրականների համար⁹¹: Իսկապես, հետագայում Սեֆյան պետության մետաքսի արտահանությունը, փաստորեն, ամբողջությամբ անցնում է հայ վա-

⁸⁹ N. Steensgaard. Նշվ. աշխ., էջ 101:

⁹⁰ Ա. Հոլհաննիսյան. նշվ. աշխ., էջ 81:

⁹¹ R. Davis. English Imports from the Middle East, 1580-1780.– “Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day”, London, 1970, p. 335.

ճառականների ձեռքը: Իսկ 1641 թ. անգլիացիներն ընդհանրապես չէին մասնակցում իրանական մետաքսի առևտրին⁹²:

Այսպիսով, XVII դ. ընթացքում Իրանի հայ վաճառականությունն առաջնակարգ դեր էր խաղում Արևելքի ու Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրի բնագավառում՝ հատկապես իր ձեռքերում կենտրոնացնելով հում-մետաքսի առևտուրը: Կասկածից վեր է, որ այդ գործունեությունն ունեցել է քաղաքակրթական նշանակություն: Իգուր չէ, որ ժամանակակիցները հայ վաճառականներին վերագրել են Արևելքի ու Արևմուտքի միջև քաղաքակրթությունները մեղվի նման փոշոտողի դեր:

Վահան Բայբուրդյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչ, ԵՊՀ-ի միջազգային հարաբերություններ ֆակուլտետի պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Իրանի և Թուրքիայի պատմություն, հայագիտության հարցեր, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմություն, քրդագիտություն, հայ գաղթօջախների պատմություն, միջազգային հարաբերություններ: Հեղինակ է 10 մենագրության, շուրջ 200 գիտական հոդվածի: vbayburdyan1933@gmail.com

REFERENCES

- A. Gouvea.** Histoire Orientale des grands progres de l'Eglise catholique. Bruxelles, 1609.
- A. Hovhannisian.** Drvagner hay azatagrakan mtqi patmutyan, girk erkrord, Yerevan, 1959 (In Armenian).
- Araquel Davrizheci.** Patmutivn Araquel vardapeti Davrizhecvo saks dipuacoc Hayasataneayc ev gavarin Araratac ev i masin Goghtan gavarI, skseal i RC'A tuakanin Hayoc minch i RCDZA t., yerrord tpagrutivn, Vagharshapat, 1896 (In Grabar).
- A. Syrmean.** Patmutivn Halepi hajoc, h. 3, Paris, 1950 (In Grabar).
- A. Wilson.** The Persian Gulf. London, 1954.
- Chardin.** Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, t. III. Paris, 1811.
- C. R. Boxer.** The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825. New York, 1969.
- Fr. Macler.** Quatre Confernces sur l'Armenie et les Armniens Faites en Hollande. Paris.
- G. Chinon.** Relation nouvelle du Levant. Lyon, 1671.
- Gh. Alishan.** Sisakan, Venetik, 1893 (In Armenian).
- Gibbins.** Ocherki istorii angliyskoy torgovli i kolonii, SPB, 1899 (In Russian).
- Grigor Daranachzi.** Zhamanakagrutivn, Grigor vardapeti Kamaxecvoy kam Daranagh'cvoy, Erusagh'em, 1915 (In Grabar).

⁹² Վ. Փ ա փ ա զ յ ա ն. Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI–XVII դդ., Երևան, 1990, էջ 66:

- H. F. Farmayan.** The beginnings of modernization in Iran. The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629), Utah, 1969.
- H. Inalcik.** Bursa and the Commerce of the Levant.– “Journal of Economic and Social History of the Orient”, III/2, Leiden, 1960; The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. London, 1970.
- J. Bruce.** Annals of Honorable East India Company, vol. III. London, 1810.
- J. B. Tavernier.** Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris, 1692.
- J. Fryer.** A New Account of East India and Persia 1672–1681, vol II. Liechtenstein, 1967
- K. Bayani.** Les relations de l’Iran avec l’Europe occidentale a l’epoque Safavide. Paris, 1937.
- L. I. Bellan.** Chah Abbas I. Sa Vie, Son histoire. Paris, 1932.
- M. Panaxiyan.** O rezhime kapitulyacii v Irane (1568-1715). Avtoreferat diss. na soyisk. Uch. st. kand. Ist. n., M., 1962 (In Russian).
- N. A. Smirnov.** Rossiya i Turciya v XVI-XVII vv., t. I.- ,Uchyonnie zapiski, vyp. 94, M., 1946 (In Russian).
- N. Steensgaard.** The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, Chicago, 1973. Ocherki istorii Italii, M., 1959 (In Russian).
- T. Herbert.** Relation du Voyage en Perse et des Indes Orientales. Paris, 1663; Travels in Persia. New York, 1929.
- R. Kyulpenkian.** Hay-portugalakan haraberutyunnerə, Erevan, 1986.
- R. Savori.** Iran under the Safavids. Cambridge, 1980.
- R. Vadala.** La golfe Persique. Paris, 1920.
- Sanson.** Voyage ou Relation de l’etat present de Royaume de Perse. Paris, 1694.
- Sir Anthony Shirley.** His relation of his travels into Persia. London, 1613.
- S. V. Avetisyan.** Gorod Dzhuga, Tiflis, 1937(In Russian).
- V. Papazyan.** Hayastani arevtrakan ughinerə mijazggain arevtri volortum XVI-XVII dd., Yerevan, 1990 (In Armenian).
- W. Foster.** England’s Quest of Eastern Trade. London, 1933.

ВЛИЯНИЕ БОРЬБЫ ЗА ИРАНСКИЙ ШЕЛК НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА БЛИЖНЕМ И СРЕДНЕМ ВОСТОКЕ И АРМЯНСКИЙ ТОРГОВЫЙ КАПИТАЛ

(Начало XVII века)

ВААН БАЙБУРТЯН

Резюме

Ключевые слова: шелк, Левант, перс, купец, Иран, ходжа, Венеция, Англия, Джуга, Индия, Смирна, Исфахан.

В начале XVII в. представители торгового капитала армянской общины Ирана, в частности Новой Джульфы (Нор Джуга), вовлеченные в международную торговлю между Востоком и Западом, заняли ключевые позиции во внешней торговле Ирана. Из-за

частых ирано-турецких войн, небезопасности транзитных караванных путей через Османскую империю, европейские купцы не имели возможности установления непосредственных торговых связей с Ираном, чтобы самим организовать вывоз главного предмета внешней торговли Ирана – шелка-сырца. Поэтому они были вынуждены пользоваться посредническими услугами армянской торговой буржуазии.

Экспорт шелка во внешние рынки осуществлялся главным образом представителями армянского торгового капитала Ирана. Начиная с XVII в. монопольное право торговли шелком уже всецело было сосредоточено в руках армянских купцов. Этому способствовало также то обстоятельство, что в связи с развитием европейской мануфактуры шелк-сырец приобрел значение важнейшего товара в международной торговле. Посредством государственной монополии на шелк-сырец шах Аббас I (1587–1629) стремился вступить в конкуренцию со своим противником Османской империей и нанести ее экономическим интересам сильнейший удар. С этой целью шахское правительство также стремилось найти альтернативные пути для внешней торговли Ирана. В этом отношении наиболее удобным, эффективным и независимым мог быть морской путь через Персидский залив. Наряду с сухопутной караванной торговлей через османские владения, армянские купцы интенсивно занимались также морской торговлей, осуществляя внешнеторговые операции со странами бассейна Персидского залива и Индийского океана, а также Ближнего Востока и Западной Европы.

Ваан Байбурдян – д. и. н., заведующий отделом Ирана Института востоковедения НАН РА, профессор факультета международных отношений ЕГУ. Научные интересы: история Ирана и Турции, вопросы арменоведения, история стран Ближнего и Среднего Востока, курдоведение, история армянских колоний, международные отношения. Автор 10 монографий, около 200 научных статей. vbayburdyan1933@gmail.com

THE IMPACT OF THE STRUGGLE FOR IRANIAN SILK ON INTERNATIONAL
RELATIONS IN THE NEAR AND THE MIDDLE EAST AND THE ARMENIAN TRADE
CAPITAL

(The beginning of the 17th century)

VAHAN BAYBURDYAN

S u m m a r y

Key words: silk, Levant, Persion, merchant, Iran, khoja, Venice, England, Jugha, India, Smyrna, Isfahan.

At the beginning of the 17th century, the representatives of the trading capital of the Armenian community in Iran, of New Julfa (Nor Jugha) in particular, who were engaged in the international trade between the East and the West acquired a key position in the external trade of Iran. As a result of frequent Iranian-Turkish wars as well as lack of security of transit caravan routes via the Ottoman Empire, the European merchants were deprived of the possibility to establish direct trade connections with Iran. They could not manage the export of raw silk from Iran, which was the main export item for the country's international trade. That was the reason that compelled them to use intermediary services of the Armenian merchant bourgeoisie.

The export of silk to the foreign markets was mostly realized by the representatives of the Armenian merchant capital of Iran. Since the beginning of the 40s of the 17th century, the monopolized right of the silk trade was entirely concentrated in the hands of the Armenian merchants. The factor of the raw silk becoming key merchandise in international trade was also stipulated by development of the European manufacturing. Through instituting state monopoly over the raw silk, Shah Abbas I (1587–1629) intended to contest with his adversary – the Ottoman Empire, and deal a mighty blow to its economic interests. Pursuing this goal, the Iranian rulers strove to discover alternative routes for the external trade of Iran. In this regard, the most convenient, effective, and feasible could be the maritime route crossing the Persian Gulf. Along the overland caravan trade through the Ottoman lands, Armenian merchants also intensively engaged in maritime trade. They successfully accomplished external commercial activities with the countries of the Persian Gulf and the Indian Ocean as well as the countries of the Middle East and Western Europe.

Vahan Bayburdyan – Doctor of Historical Sciences, Chair of The Department of Iran at the NAS RA Institute of Oriental Studies, Professor at the YSU Faculty of International Relations. Scientific interests: history of Iran and Turkey, issues of armenology, history of Near and Middle Eastern countries, kurdology, history of Armenian colonies, international relations. Author of 10 monographs, around 200 scientific articles. vbayburdyan1933@gmail.com